

**ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ
T RE B T G VE BU ESERDEKİ T RE, YARGI,
B T TERİMLERİ ÜZERİNE
(T re Biti i Written in Armeno-Kypchak and on the Terms
t re, yargı, bitik in This Work)**

Hülya KASAPÖĞLU ÇENGEL*

Özet: Bu yazıda öncelikle X. I. yüzyılda Batı Ukrayna'da EöovK a enets - Podolsk Ermeni har Kıpçak Türkçesiyle yazılan *Töre Bitigi* anıtı adlı eser tanıtılacak, daha sonra eserde geçen temel Türk hukuk terimleri olan *töre*, *yargı*, *bitik* üzerinde durulacaktır. Bu terimler tarih köküne sahip olmaları açısından tarihsel perspektifleri içinde hem dil hem de hukuk açısından ele alınacak. Ayrıca söz konusu terimlerin modern Türk yazı dillerindeki izlerine de yer verilerek ortadaki Kıpçak Türkçesinin özellikle Ermeni har Kıpçak yazı ile ilişkilerinin modern Kıpçak yazı dillerine dil ve hukuk tarihi açısından önemli bir katkı sağladığına dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Har Kıpçak Türkçesi, *Töre Bitigi*, *töre*, *yargı*, *bitik* terimleri, Tarih ve Modern Türk Lehçeleri.

Abstract: First, *Töre Bitigi* The Legal Book written in Armeno-Kypchak in the eastern Ukraine of X. Ith century 9 - 94 will be introduced and then the Turkish legal terms *töre*, *yargı*, *bitik* will be analyzed in this article. In this respect, the terms *töre*, *yargı*, *bitik* will be studied with reference to their form and meaning since they have the historical origins. In addition, traces of these terms will be mentioned in the modern Turkish languages and also the fact that the middle age Kypchak, notably the heritage of Armeno-Kypchak is a prominent document of the history of Kypchak language and law for modern Kypchak languages will be drawn attention.

Key Words: Armeno-Kypchak, *Töre Bitigi*, The Terms *töre*, *yargı*, *bitik*, Historical and Modern Turkish Languages.

Giriş

Batı Ukrayna Polonya'da X. I-X. II. yüzyıllarda meydana getirilmiş Ermeni har Kıpçak yazı eserleri, Kıpçak yazı dilini temsil etmesi açısından son derece önemlidir. Bu dil elgelerinin en parlak dönemi olan X. I. yüzyılda

*Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
hcengel@gazi.edu.tr

kat anıdır. Bunlar *Codex Cumanicus* ile Mevluk sahaş sozluk ve graflerde geçen *töre, düre, tura, türe* ekileridir TMEN 34.

Köktürk edebî sozlu yasalar, gelenekler, görenekler, tören, erasi ~ anlarında evcut olan OTK T E3 *törü* yazılarda yerde geekte *il* ile irlikte kullanılabildiği gibi *il* keli esiyle ili kilendirilir. Bu Türk devletinin varlığına *töre* nin varlığına aşı olduğının bir göstergesi olarak yorulmaktadır. *törü*, halkın hak ve hurriyet eklentilerini yerine getirmek üzere eski Türk sosyal ve hukukî hayatı düzenleyen zorunlu kaideler ve normların taahhütü olarak tanımlanır. Ayrıca *töre* nin de *il* ez hukuklarından oluştuğu yeni evre ve işkanların gerektirdiği yeniliklere de aşı olduğı elirtilmektedir. Afeso 33.

Uygurcada da kanun anlarında geçen *Teni ev* : 3 u teri *Maytı si ifte ş k a nom* keli esiyle irlikte tekrarlanır: *nomça törüçe* dine göre M 4 *nom törüler* aşı kanı klat M 30 gi örneklerde keli enin düzenlenmesi anlaşılabildiği evcuttur. M 30 *il* Bunun yanı sıra iki yerde geçen *törüsüz* örneği hakşz ve gayr e rü anlaşılabildiği tir. M 6 *il* No uo Ya adanın Uygur sivil elgeleri üzerinde tetin ve inceleme ihtiva eden ve 3 ciltten oluşan *Sammlung Uigurischer Kontrakte* adlı eserinde *törü* 4 yerde yine *Gesetz* *Gewohnheitsrecht* kanun, kural, orf hukuk anlarında geekte ir yerde aynı anda *yar u* ve *yosun* ile irlikte kullanılabildiği r: *...o ul törüsinçä tudup qul aq boyun tolap ünär-män kidär-män tisär törü yar u yosun-ı birlä ada yasmu yasuu-qa tägsün...* ...o *il* adete göre tutup kulak oyun dolay p sesleniri gideri deyince adete göre usulu ile felaketin yok olduğı ula ş n. Ya ada 33: Ad 3 - 3.

Aslında kanun anlarına gelen *töre* keli esinin genel anladaki orf, usul, adet ile karışır l a aş gerektiği unku u anlaşılabildiği n *yang* teri iyle karışır l anı Inan 33 ifade edilse de gerek Uygur v arahanlı ve gerekse p ak sahaş nda

Uygur hukuk vesikalarının e inde USp. No 43 3 3 3 3 ve Ya adanın eserinde tespit ettiğ iz *yosun* Regel, Nor Brauch, Geset < Moğ *yosun* i in k. Radloff *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach de Tode des erfasser it Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad 33 Ah et Cafero *il* nin kaide, istü niza ~ olarak kaydettiğ u teri *il* Eski Türklerin hukuk orf ve adetlerini ifade eden ir teri olarak kullanılabildiği r. *yosin* ve *yusun* varyantları da evcuttur. k. Uygurlarda Hukuk ve Maliye İş lahları *Türkiyat Mecmuası*, C. I, İstanbul 34 s. 30 Sadı Maksud Arsal *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 34 s. 3 - 3 Orta Türk e done inde rastlanıyan u keli e i in aynı anda *öngdü* keli esi ge ektedir. Bu keli e i in k B 4 4 4 4 v.

u teri in yang teri inden keskin izgilerle ayrıldığını söyle ek zordur iki teri nuanslarla irlikte yak n anla ları kar la aktadır.⁶¹

*Kutadgu Bilig*de 3 kere tekrarlanan *törü*, *töre* kanun niza anla ları kar la akta ve teri in ilk ge ti § eyit adeta kanun ve niza n olu aş yla dunyan n huzura erdi § ni ujdele ekte Orhun yaz ları nda Turk devletinin var lığını ve huzurunun *töre* ye a § oldu § du uncesi tekrar ha lar lı aktadır: *Ajun inçke tegdi tüzöldü törü, törü birle atın kopurdı örü*. Dunya huzura erdi duzenlendi *töre* ile hakan a tı ahlandı r. K B 03 Buna uka K B de 3 2 yerde tekrarlanan *yang* i in merkez adet kaide tarz anla ları verilse de ir eyitte *yang* teri inin *töre*, hatta *öngdi* kanun adet kıl huy tavı r ve *itig* usul duzen ile art arda yer alarak yak n anla ları i erdi § ne ta n k oluyoruz: *bu beglik i in barça begler bilir, törü, öngdi, kıl yang olardin kelir* u eylik i ini utun eyler ilir kanun duzen tavı r ve usul onlardan gelir. K B 93 2 yerde ise *yang*, *kıl* ve *kılınç* ile irlikte sinoni kulla nı gösterir: *kıl yang, kılınç yangı* K B 44 2 3 2 v . eyitler Divan da kanun kaide hukuk niza anla nda kere ge en *törü* sadece ir yerde *el törü* eklindedir DLT I 00 9 .

K₁p ak a § tay ve Os an lı sahaş nda *töre* olan keli e özelli k K₁p ak sahaş nda anla geni le esine u § a l r: Sitte Ge rauch Geset z gelenek goren ek orf tore CC ve din gelenek goren ek orf IM 90a 2 . Ay rı ca Code x te *töre tut-* ve *töre+le-* illeri de ge er.

61 Uygur hukuk elgelerinde *yang*, dai a *el* ile a § lı olarak *el yangınça* eklinde orf anla nda ge - ektedir. USp 0 EDPT 940 Ya ada *törü* i in Gesetz Gewohnheitsrecht yasa kural orf ve adet hukuku *yang* i in ise Art und eise Sit e tarz usul yol gelenek goren ek ore anla ları ver - i ve etinde 4 yerde ge en *yang* teri i 2 yerde *il* ile irlikte *il yangınça* der Landesitte ge as ek - lindedir Ya ada 993: Lo - 2 Lo 2 Lo 0 - 2v . A. Cafero § Uygurlarda hukuk ve aliye teri lerini a kla § akalesinde ilk ş rada ele al dı § yang teri inin Radloff ün al aş nda *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad 9 2 *el yangınça* eklinde *el* ile uteradif kulla ldı § ni ay rı ca yang K arahan lı done ini te sil eden *Kutadgu Bilig* ve *Divan* da ku uk ir fonetik de § iklikle *yong* eklind K₁p ak sa - haş nda ve Orta Asya da orf huku k anla nda kulla nı larak geni ir Turk co § a fyaş na yay ldı § ni ifade et ektedir. Uygurlarda di § r hukuk ve aliye teri leriyile ve *yang* teri iyile ilgili ay rı nı i in k. Ah et Cafero § Uygurlarda Hukuk ve Maliye İ ş lahlar ı *Türkiyat Mecmuası*, C. I. İ stan ul 934 s. 44 A. Inan Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkâ Teri K eli e Uzerin e *TDAY Belleten*, Ankara 9 2 s. 9 - 9 . S. M. Arsal Altun Yaru k İ an verdi § *il ba lagu törüsün ötüürsüz* Devlet idaresi kanununu u soruyorsunuz cu lesinin Turk hukuk tarihi a k lı ndan one ine de § nere k Eski Turk ede *il* keli esinin devle f anla na geldi § ni u cu lenin a k a ortaya koydu § nu ifade eder ve *yang* teri ini ugun ta - a en unutul u one li ir hukuk teri i olarak a klar. *Türk Tarihi ve Hukuk*, s. 9 . Bu a kla aya gore *il yangınça*, *el yangınça* ornekleri devletin orf hukukü olarak alg lan al dı r.

Me luk sahaş k p ak sozluklerinde keli enin e itli fonetik varyantlar n gor ek u kundur. *türe* adet TZ a 90a *düre* kanun torē K I 4 9 *tura* din adet gorenē K S 9 .

Er eni har i k p ak dil yadigarlar n *töre* keli esinin kullan alan n n geni le esi ve te killerinin ortaya k aş ak ndan olduk a dikkat ekicidir. Edward Tryjarski'nin iyana koleksiyonundan u el yaz aş n tara ak suretiyle hazırlad ğ ve a kla alar n Leh e ve Fransızca olarak verildi *Dictionnaire Arméno-Kiptchak* ta *tora*, *toray*, *t'ora* i i lerinde transkripsiyonlanan keli e yarg ve ahke ē anla lar n da kazan ı r: *ustawa* *prawa* s d loi *droit* *juge* ent tri unal . Ayr ca u etinlerde *töre* ve *yargu* sinoni kullan goster ektedir: *t'ora ya yar u ovrat'uçi* *töre* ve *yarg* o *Şetic* DK n .

Grunin'in k a enets Podolsk Er enilerine ait ahke e kararlar n i eren *Dokumenti na polovetskom yazıke* ad eserinde sadece suđ ahke e anla nda ge enkeli enin DPY 9 n *Töre Bitigi* nde te el hukukla ilgili ahke e kanun huku hak hukuk oturu duru a celsē gi i e itli yeni anla lar i erdi ğ ve ay n anla ihtiva eden *yar u* ile donu u lu kullan ld ğ na ta n k oluyoruz. k. *yar u* Ayr ca *töre* keli esi uhte elen ilk defa u etinlerde yarg ç il alarak *töre et* ekinde *yarg* la ak hukuk ver e k anla nda kullan l aya a la ı r. Bu orne ğ uka il di ğ etinlerde *yar ı* ile yap l te killer evcuttur. Yine etinlerde *t'öre+çi*, *törä+çi*, *töre+ci* DPY n Deny gi i fonetik varyantlara sahip olan ve *yarg* anla n veren u i i in ilk te killerden iri oldu ğ soylene ilir.

Os anı ca ve a Ştay sahaş i in keli enin u anla lar kaydedil i tir: Os o ay zakon Sitte Gesetz gelenek gorenē *töre* kanun kural Os . a g printē sultan TD 0 TEL 60 9 .

Töre Bitigi'nde *t re* ve *t re ği*:

törä I : ahke e.

DS 3 . *A egär ona ka utru kimesä antka tü käy, keräk 4-ünçi kündä antın tügällägäy, özgä türlü dügül. A egär a ça tölövünä kimesä bilinsä, alay ox 4-ünçi küngä bermäx keräk tölövğä. Bu burungi t r d tölämädi esä, bolur ekinçi 4-ünçi küngä dirin algay tölövğä, munı bolur oderjat etmägä törälärgä körä. Mundan artı*

Besi Atalay *tür* keli esine *ture* adet anla lar n ver i ancak eser in orijinal etnine akt ğ zda u keli enin Arap a kar ı ğnev' tur olarak yaz ı r. *türe* *töre* keli esiyle alt alta yer alan *tür*, uh - te elen *türe* ile kar ı r l r. k. Besi Atalay *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye* İstan ul 94 n 30a 90a. Ayr kar ı kl ğ n *Kıpçak Türkçesi Sözlü ü* ne de yanş d ı du unuyoruz. Bk. Recep Topar ı *Kıpçak Türkçesi Sözlü ü*, Ankara 00 9 . 9 n .

t r d n küin almaga bolmastır; alay ox, kimni imen'ası bolsa, ya uma t, bolur
zastavitsa bolma borçlusuna utru. TBK 3 - 4

Eğer irki se işarete karşı antinecekse 4. günde andın taahhütüne gerek.
Bakırlı olamaz. Eğer para ödeyecekse 4. güne kadar ödeyecek
gerekir. Bu ikinci ahke ödeyecekse ikinci kez 4. güne kadar ödeyecek.
İkincide de ödeyecekse üçüncü kez 4. güne kadar ödeyecek.
Anıya göre onu süreyi almak kundur. Mahke eden undan fazla gün almak olmaz. Böylece
o kişinin alacağı mal varsa onu borçlusuna karşı rehin olarak zorunda.

törägä tur-: ahke e huzuruna kaçmak

DS 33. *Bir kimesä t r turgay, da, t r ni hörmätlämiyin, yanundan ılıçın ya
incalın e mägäy. Anı kibikni törä 12 a ça curum bilä ögütlämägä keräk, ki, a ar
ba ip, özgälär dä t r ni hörmätlägäylär ya külmägäylär t r alınna.* TBK 4

Bir kişi ahke e huzuruna kaçacak ve ahke e huzur etmeye çalışarak
kaçacağı ve huzurunu gözdecek. Bunun için ahke enin akıpara cezası ile
cezalandırılması gerekir. Çünkü ona kaçıp kaçarken ahke e huzur etmeyecek
ve ahke e onun gözdecek.

törä II: kanun kural

(1) DS 4. *Da bir kimsä ki zindanda olturgay kimsäni borçu için, da neçik törä
buyurıyır, ki kündä a ar arcga bir a ça bergäy, ol kündän, ki oltur uzdu, 3-ünçi küngä
dirin, ki a ar arclın bermägäy edi, voytnu olundan ötlä berilmägäy edi, 4-ünçi
kündä töräni erki bar anı kibik ki ini, borç eyäsin, erkli yebermägä zındandan yänä
törägä ündäginçä. A ol borç eyäsi, ki aldı törädä, ki tölov etkäy alğan ki isinä ba
borçun, yo sa anı a ar tölov etmägä borçlu dügül, aysın ki a ar zındanda arclı
berdi, tek anı a ar borçlu alır, ne ki törägä nalojit etti ba suması bilä tölämägä
birgä; törä bulay buyurıyır.* TBK 59

Eğer kişi serine olan borcu için zindana atılırsa kanunla uyuyor. Her gün
borç veren kişi ona borçlu olan kişiye her gün bir ak ödeyecek ve zindana
atıldığı günden 3. güne kadar ki ona borçlu kişiye her gün bir ak vermesi için
ödeyecek olmaz. 4. gün ahke enin borçlu zindandan kaçmaya yetkisi var
tekrar ahke e tahakküme kadar. O borç sahibi için ahke e borçlu kişiye
ana borcunu ödeyeceğini taahhüt etti. Yoksa onu zindanda kaldığı süre zarfındaki
asra atılmasına ödeyecek zorunda değil. Ona zindanda verdiği her gün sadece
ana borçlu olan borçludur. Mahke eden ana borçlu ile birlikte ödeyeceği in
taahhüt ettiyse kanunla uyuyor.

törä III: hak hukuk.

(1) DS 3 Da egär kimesägä keräk bolsa minuta çı armaga diftärdän möhür tibinä, **t r si** 12 a çadır: 6-sı möhürdändir, da 6-sı yazıçınıdır. TB 0

ee Şir irki seye uhurlures defterden elge kar ak gerekse onun hakkı ak adır: 1 uhur i indir ve 1 kati indir.

törä IV: huku

törä et-: huku ver ek yarg la ak.

Tiyi lidir yar uçıga, ki **t r ni** yal ız etmägäy, yo sa köplär bilä, egär yolu masa, 2 ya 3 ya ı bilıçı adämilär bilä etkäy töräni. Neçik törägä kelgänlärgä 2 ya 3 tanı keräktir, ol türlü yar uçılarga, anı üçün ki **t r to ru** bolur to tagan adämilär bilä tanılı ta. TB 4

Yarg çın huk uyalı z ver e esi gerekir. Aksi takdirde o şnluk ile hi ol azsa ya da 3 iyi ve ilgili insan ile huku verecek. Boyle yarg lara ahke eye gelenler i in ya da 3 tañ k gerekir. Boylelikle guvenilir insanlañ n tañ kl ı şyla do Şu huku verilir.

törä V: duru a oturu celse.

DS 34. Bir kimesä kimesäni voytka ündägäy, voyt bergäy **t r** , da ündälgän yan aytkay, ki hadir dügülmen cuvap bermägä, beri iz birsi törägä, anı oderjat etmägä bolur **t r** körä üçünçü törägä dirin. A kim ki povodur, 3 a çanı ol oblojit etmä keräk zapisni . TB 4

Bir ki se irki seyi voyta a şsa ve voyt ahke eye sevk etse ve a şlan taraf soylerse ki en hazır de Şi cevap ver eye b ur oturu a erteleyiniz anuna gore onu u uncu oturu a kadar uzat ak u kundur. Davaç n n kay t i in 3 ak a ver esi gerekir.

(2) **törä oltur-:** oturu a a la ak

DS 3 5 Xaçan ki **t r** oltursa da voyt, aytmıyın, ki munda **t r** olturuptur, kimni nemä i i bar esä, spravovat etsin, da kimesä, a ı ıp, bo atlı almıyın, da ilgeri tü üp nemä izdägäy törädän, anı kibik ki i alır curumga 12 a ça. TB

Duru a a larken voyt urada duru a a la ı r de eden ki in ne i i varsa acele etsin ve acele ederek af dile eden one k p ahke eden ir ey isterse u ki i ak a ode ek zorunda kalır.

töräçi : hakı yarg çuri uyesi.

(1) Da ın da bu adar yazarbiz ögüt **t r il r** , ki bilgäylär törälärgä körä

kirmägä da yürütmägä da özgälärgä körgüzmägä törälärni yolun, ne türlü. TB 100

Yargılara u kadar daha o şair yazarız ki kanunlara göre davranmayı ve yurutmayı ve a kalar na kanunların türlü yolunu göstermeyi ilsinler.

(2) DS 30 Yänä bir kimesägä keräk bolgay voytnu eki **tr** çilä obvedit etmägä, keräk bergäy dekiygä 2 a ça, voytka da 2 a ça, 4 a çası **tr çil rni dir**, bu i ni yolu bulaydır. TB 104

Yine bir kişinin senin voytu iki juri üyesi ile hâzret etmesi gerekse o kişi u a ire ak a voyta da ak a verecek. 4 ak a yargıların dır. Bu i ni yolu udur.

Töre kelimesinin Töre Bitigi'ndeki anlamlarının ayrışması ve iltekillerin izlerini gösteren harflerle yazılan metinlerde arayıcı olarak kullanılan *owalski* için yaygın olarak Trakay etimlerinde *to a* ve palatal t ile *t'o a* *pravo* *slusnosç* hak hukuk hukuk ahke e *t'o a et'ma* *s dzic wyrokowaç* yargı la ak hukuk ver ek *to a+çi* ise *s/dziä* yargı anladıkları *owalski* . Trakay ve Lutsk diyalektlerinde fonetik değışikliğı uayan *töre*, anla olarak Töre Bitigi'ndeki anla dan uzaklaştıran *törä zakon* *pravo* *ay* *T. tyorya* *sud* *sude noye delo* *sude ny protsseş* ahke e ahke e i *dava* ahke e karar *L. türä zakon* *pravo* *sud* . Terimin *+çi* ve *+tsi* ile tekilleri de evcuttur RPS 3 4 100 Trakay arayıcısıyla ilgili aynı tekilleri Radloff da kaydetmiştir: *törä* *törä+çi* ve *tö ä+lä-* TD 0-

Tarihlerle yazılan metinlerdeki anlamların azak adaları ve diyalektlerinde korunmaktadır. *zk. töre* *sude noye re eniyē* ahke e karar TD 3 de değışik kanunların tutumunu *zkTS 64* . Bu terimin *Trakay* *Tatarcaş* *rg zca* *azak a* Ba kurt a ve *örca* *Radloff* ün aştayca ve Osmanlıca i ni kaydettiğ anla la ortuğtedir *r. türä* *vidny znatny elovek* ilgili u taz ki i TD 0 *gospodin* *inovnik* *r. TRL 0* *ör. türä* *ispravnik* na alnik *okruga ili gorodā* arlık Rusyaşında polis idaresi veya eyaletin a kağı . *rg z* *destanlar* nda ve arlık Rusyaş *done* *rg z* *ede iyaş* nda da *törö* kolunda iyiliğ arak *sook ada* *kaçrluu* *rza* a kalar an n sozun a iygen kaç r an aat *inovnik* *gospodin* *urokrat* *patron* *TTS 3* *zk. töre* eski. *azaklarda* *ng zhan* soyundan gelen ki i *zkTS 64* *Ba k. türä* *res* *ir yerin* a na getirilen ki i a kanı udur Ba kTH 4 *Alt. törö* na a *nik* *okruga ili gorodā* olge ve ehri idare eden ki i SA **Rakam YAZILACAK**

Sultanların ehir veya eyalet idare edenlerin kanun uygulayanları ve hukuk güce sahip olan kişiler olduğ du un olduğ nde *töre* kelimesi i ni yukarı da verilen ikinci anlamları uhte elen birinci anlamları dan geliştirttiğ ortaya çıkartıldı.

2. *yar u, yar uçu* < *yar+gu* EDPT 96 □ DT 3 . Clauson □ u te kili □ *yar a* ini ger ekle tiren □ yani □ olaylar ve ger ekleri a aya ve par ala aya yarayan ir vaş ta □ yasal ahke ē olarak a kla aktaç r k eli enin te kil edildi § *yar-* ilinin Uygur ve azan diyalektlerinde ahku et ek □ tenkit et ek □ uhake e et ek anla 1 nda kullan l aş TD □ 03 dikkat ekicidir k eli e □ ir a l nı olarak ahke e □ davā anla 1 nda Mo İlcada *car u*, Fars ada ise *y r-* ekleinde kullan l aktaç r EDPT 96 □ MTS. □ 60 □ TMEN □ 34 □ PED □

Tarih Türk yazı dillerinde *töre* kadar i lek ol ayan u teri 65 □ okturk yaz tlar nda rastlan a 1 t r. Uygur sahaş nda ir hukuk vesikaş nda USp □ N 93 □ karar □ huku ~ anla 1 nda tespit edil i □ Cafero Bu 934: 30 □ Ya ada □ n a l aş nda ise iki yerde ge en u keli e *töre* ve *yosun* ile anla da olup ir yerde *törü yar u yosun-ı birlä...* Ya ada □ Ad 03 - 9 ekleinde kullan l 1 t r.

Me luk sahaş k p ak eserlerinde ge eyen u keli 65 □ p ak sahaş nda sadece Code tfe ve Gulistari da yer al aktaç r. Bu alan n en one li ozelli § keli enin ture i ekillerinin ortaya k aş d r. *Code tfe yar u Entscheidung □ Urteil □ Befehl □ Gericht* huku □ karar □ e ir □ ahke e keli esiyle irlikte il ve isi te killerine de rast l yoruz. regi entu ~ idaç ve hukuk huku ver ek □ yarg la ak anla 1 nda kullan lan u illerden irisi □ eri e *yar-* ilinin getiril esiyle *yar u yar-* ekleindedir □ di İri ise +*la-* eki ile te kil edil i olan *yar u-la-* ilidir. Ayı ca □ *yar u+çı, törü+çı* ile anla da t r. CC □ GT □ 34 .

Er eni har k p ak etinlerinde de *yar ü nün törü* ile aynı anla da kullan l d İri elirt i tik. Bu etinlerde *yar uçı, yar ula-, yar ulan-* DK □ 3 03 □ Deny □ 30 te killerinin ş kl kla kullan l d İri soyleye iliriz. *Al ı Bitigi* nde *yar u et-* ili yayğ n d r. AB 93 □ 6 □ 8

Os an l sahaş nda *yargı*; a İtay sahaş nda *yargu* olan keli e aynı anla da kullan l 1 t r TD □ 3 - 39 .

Töre Bitigi nde ahke e □ hukuk □ kanun □ huku ~ anla 1 nda kullan lan keli enin *yar uçı* te kili □ yarg □ haki □ hake ~ anla 1 nda kullan l akla era er diñ ir uhteve kazanarak Allal □ n ş fağ olarak da tekrarlan r: *köktägi yar uçı* gokteki yarg ~ TB □ köni *yar uçı* adil yarg ~ TB □ Bu etinde il olarak *yar u yar-* ekleini tespit ede ildik.

Töre Bitigi'nde *yar u* ve *yar uç*:

yaryu I: ahke e.

(1) DS . *Egär ki kimesägä ermeni yar usunda a ırlı körünsä, ki kendini*

a ırlı ma körä ça ırgay iyik yaryu a, korol'ga anı biylikinä na ol ki igä berilmä
keräk bu türlü. TBK 5

E ır ir ki se Er eni ahke esinde hakş zı ı u ıasa kendisine yapı lan
hakş zı ı gore a vuracak yuksek ahke eye krala ajestelerine. Bu ki iye u
turlü i kan veril esi gerekir.

(2) DS 22 Bir kimesäni ulprı tı bolgay borç üçün bir kimesädä, da kelgäy
yar u alınna, da tanmagay bitikin, da ayt kay, bilirmen, ki bitik menimdir, yo sa
tölöpmen a ar barçasın, da a ar nemä dä borçlu almıyırmen, tek bitikimni zaderjat
etiştir; TBK 93

Bir ki senin or i in senedi olsa ir ki sede ve gelse ahke e huzuruna ve inkar
et ese senedini ve soylese iliyoru . Bu senet eni dir ancak ona or verene
ta a ı ı ode i i ve ona or lu kal ı yoru . Sadece o senedi i at a ı .

yaryu II: huku .

(1) DS 2 Da egär ki bolgay biri ona , da yerli tü käy ona ka utru antka, na 4-
ünçi kün[ün]ä keräk antın tügällägäy, özgä türlü dügül. Tek ona ka utru tügällämägä
ne bir kün artı uzatma ı yo tur, kimgä dä yolu sa, na bilgäysiz, ki yaryusu budur.
TBK 90

e e ır iri isä r olsa a ka ehirden ve yerli ki i o isä re kar ı ant i ek
duru ı unda kalsa ve 4. gunde and ı ta a la aş gerekir a ka turlu ol ı az. Sadece
isä re kar ı ant i enin ir gun ile uzat aş yoktur ki e rastlarsa rastlaş n
ilesiniz ki unun huk u udur.

(2) **yaryu yar-:** huku ver ek

Biliklik keräk yar uçularga aysı ki Te rigä yara ır. Zera yaryu yar a Te rini dir
oldur köni yar uçu. TBK

Yarg ı lara Allafı r ir ekilde ilgi gerekir. Zira huk u ver ek Allafı a
ahsustur. Odur adil yarg ı .

yaryu III: hukuk kanun.

DS . A yaryu ayamaga bolmaktır kimesägä, i uçu na to tamıyın,
tügällänmiyin yar u bilä. Da bitik yazılsa korol'ga, yar udan keräk bir möhür
voytnu bolgay, bir ket oyalı nı . TBK 5

K i se i in hukuku kış tla ak ol az it eden ta a lan adan ahke e ile.
e yaz ı yaz ı lsa krala ahke eden ir uhur voytun olacak ir de aksaka ı n.

yaryuçı: yargı

2-inçi, **yaryuçlar** atını berdi Te ri adämilärgä, ki yar u eti iz könülük bilä öksüzgä u tulga. TB 9

İkincisi Tanrı İnsanlara yargı lar adını verdi ki oksuze ve dula adaletle huku veriniz.

Biliklik keräk **yaryuçular** a ayısı ki Te rigä yara ır. Zera yar u yarma Te rini dir, oldur könü **yaryuçu**. TB 13

Karayca'nın bütün diyalektlerinde Trakya, Lutsk ve Karayca yar u ve yar ı re eniyeprigovor sudā Er eni har Kıp ak Turk esindeki anla nı koru u tur: L yar ula- sudif İyar ulas- sudif İsyā ve TİKİ yar u yar- İT yar uçu, L yar utsu sudif İyā di İr te killerdir K RPS 3 K owalski 9 9: 00.

yargı, Altayca vK azak ada u ekil ve anla larda kullanılır: Alt. yar ı re eniyepri sude niye re eniyē karar ahke e karar TD 3 - 40 K zk. jar ı . eski. K azak halkı'nın hukuk kuralları'nın ününü . yasa K zkTS.

3. **bitik, bitikçi** < bitig Schrift, Testa ent, Buch < biti- schreiben + -g/- TMEN, K it. bi, pir < pyet kiş f r a DTS 03 ESTY 6 E T 6 EDPT 03. Mo Sbiçik, Far. bitik TMEN 6 MTS 6 ST.

Clauson'un general word for anything written: inscription, book, letter, document etc. Yazılan herhangi bir şeyin genel adı: yazıt, kitap, ektup, doku anğı i olarak akları aktadır. biti- yazma kelimesinden türetilen bitig, Orhun yazıtlarında yazıt, yazıt, kitap, ektup OTK TS 3 anla nda kullanılır. Uygur etimlerinde özellikle Maytrisimit eserinin turunu hatırlatması maytrisimit nom bitig din kitap eklinde tekrarlanmaktadır. Aynı terim Turfan etimlerinde yazıt kitap, elge, vesika, vasiyetna ehar egi i ok e itli anla larda kullanılır. TTI 4, 5, 6, 7, 8 Bir a ka Uygur vesikaşında ise keli e senet anla nda ge er: Bu bitigni külmü küün öz-e bu borluq sadı -ı çav-nu tükel sanap aldım. Bu senet tanzi edildi Şgun a şın sat edeli olan ayta a en say p aldı Arat 93 : 9 . Ya adında bitig ve bidig keli esi Schreien, Doku ent yazıt doku an anla nda ge ekte Sa 0 - Lo 0 - u keli enin te kili olan bitkäçi Schrei e yazıt katip Sa 0 - 3 Mi 0 0 anla nda kaydedilmiştir. A. Cafero Bu da Eski Turk hukuk vesikaları'nı inceledi Şalışında bitig keli esinin yazılan herhangi bir vesika'nın genel adı oldu şnu ifade et ekte ve u vesikaların yazılanları'nın alışları'nı topluluğa ve devletle olan ilişkilerine yazılanları'nın ise alışları'nın kendi aralarındaki ilişkilerine ait oldu şnu elirt ektedir Arat 964: 3 . Bu yazılan vesikaların turunu

bitig keli esinden once gelen teri elirle ektedir: *ba bitig*, *çın bitig*, *çın ba bitig*, *öng bitig* hakik Desas senet data *bitigi* a a yaz ş vasiyetna e budun *bitigi* halkla ilgili vesikalat otüg *bitig* arzuhal v .

K a gar Mah ud bitig ve bitik ekinde aynı anla da kaydetti u teri in O Szcada uska ve ufru anla nda kullan ldı nı da elirt i tir DLT I B 4 - III 4 - K utadgu Bilig Dizini nde bitig sadece ektup K B B bitigçi (<bitig+çi) ise katiş olarak aktarı l r. Aynı etinde bitikçin ta ahkar ol a aş ve i kiden uzak dur aş gerekti vurgulan r. Aksi takdirde devlet i lerinin ozulaca na dikkat ekilir. Devlet idaresinde one li ir gorev ustlen i olan bitikçinin Han n u u kati i oldu u ve Han n kirlerini vezir arac l yla kati e ildir ek zorunda oldu u ifade edilir Arsal 4 : 0 Bu ak dak B eyitleri yeniden gozden ge irildi nde bitikçinin yazdı g elgenin her za an ektup ol adı g anla l aktadı r. lig yarlıkamı bitig birle söz. Okıdım bitigin yaruk boldı köz” K B B 3 . Huku dar fer anla soz uyur u . Fer anı okuyunca gozu a ldı ayd nlandı . Bu eyitte yarlıkamak iliyle kullan lan bitig keli esine daha ok fer afi anla yak aktadı r.

Codex Cumanicus ta keli e iki ekilde kaydedil i tir: Son sesteki g nin tonsuzla aş yla bitik ve aynı sesin ş z ç la aş yla bitiv ve bitiv Schrift Bucı yaz kitap . bitikçi de katiş anla nda kullan l aya deva eder CC 10 . Ayı ca Codex te u keli e ook registe tuzuk ş icil defteri anla nda da kaydedil i tir EDPT B 03 .

Me luk sahaş nda yaz l olan sozluk ve gra erlerde Codeş teki anla da u ekiller evcuttur: bitig K 04 TA 10 bitik TZ B a 3 4 - K I 3 bitik I 3 .

Os anlı ve a ş tay sahaş nda bitik piş o gra otā ektup vesika elge . Os . bitikçi, a g bitikçi, bitigüçi pisā sekreter TD - 6. Clauson Os anlı sahaş i in u kaydı verir: bitig X III. yuzy la kadar genellikle ektup azen de daha genel yaz l doku afi EDPT B 03 .

Er eni har K p ak eserlerinde yine bitik ekinde ge en keli e yaz kitap defter ka vesika elge anla ndadı r Schutz 96 : 9 3 DK 43 DPY 9 9 .

Töre Bitigi nde bitik ekinde kullan l aya deva eden keli e enzer anla lar i er ektedir. Ayı ca katip sekreter anla nda bitikçi yerine yazıcı keli esi kullan l r. bitikçi ise okur yazar oku ayı seveñ anla ndadı r:

Töre Bitigi'nde *bitik* ve *bitikçi*:

bitik I: yazı elge.

(1) DS .Ayar unı ayamaga bolmastır kimesägä, i uçunato tamıyın, tügällänmiyin yar u bilä. Da **bitik** yazılsa korol'ga, yar udan keräk bir möhür voytnu bolgay, bir ket oyalı nı . TB 10

Kitapın hukuku kışla ak ol azı it eden ta a lan adan ahke e ile. yazı yazılsa krala ahke eden ir uhur voytun olacak ir de aksak n.

bitik II: kitap

(1) Xaytıp da ı da ya ılı beriliptir bizgä, ki barça ari **itiki rni** anı üçün tüzdülär; ki adämilärni yazı tan tartkaylar, ol türlü **T r itiki** caht etär tıymaga yamanlarını u egrilärni. TB 11

Tekrar ize iyilik ah edil i tir ki utun ukaddes kitaplar yazı lar unun i in yazı lar ki insanlar gınahtan al koyacaklar Töre Bitigi u ekilde kotulere ve e filere ani ol aya gayret eder.

bitik III: senet

DS 12 Bir kimesäni ulprı tı bolgay borç için bir kimesädä, da kelgäy yargu alınna, da tanmagay **bitikin**, da aytıy, bilirmen, ki **bitik** menimdir, yo sa töläpmen a ar barçasın, da a ar nemä dä borçlu almyırmen, tek **itiki ni** zaderjat etiptir; ayda ki eki yartın tiri tanı ları bolmagay, na keräk, ki ol ki i antın etkäy, kimni ki vınovat ettilär, da andan könlügä törä bilä, a tanı lı ı bolsa ya ı ki ilär tutulgay. TB 13

DS 13 Bir ki senin or i in senedi olsa ir ki sede ve gelse ahke e huzuruna ve inkar et ese senedini ve soylese iliyoru . Bu senet eni dir ancak ona or verene ta a nı ode i i ve ona or lu kal ı yoru . Sadece o senedi i at a . İki taraf n canı tanı klar ol asa ki i su lu uldularsa o ki i ant i ecek ve ahke e onunde eraat edecek. Tanı kl k i in ise iyi ki iler tutulacak.

(2) DS 14. Yänä bir kimesä kendini **bitikin** tangay, aytıp ki, benim dügül, da möhürü anı bolgay ya bolmagay, da içinä **itikni** tanı lar bolgay, kimni alınna yazılıptır, da ol pretca tangay, aytıp, ki a ar nemä borçum yo tur, da ne **bitik** tä benim dügüldür, da ol tiri tanı lar, kelip törä alınna, tanı lı bergäy, neçik alarnı alınna edi. Kimgä ki törä inangay, na borçlu bolur tölämägä, da törädän uyat bilä ketkäy anı kibik ki i, aysı ki kendini **bitikin** tanar da ya ı ki ilärni tanı lı n kerı urmaga klär. TB 13 - 14

Yine ir ki se kendi senedini inkar etse, soylese ki u eni de Ğdir ve onun uhru i zaş olsa da ol asa da ve senedin i inde tañ klar olsa ki senet onlar n onunde yaz l₁ r ve o₁ srarla inkar etse ve soylese ki ona orcu yoktur ve u senet de eni₁ de Ğdir ve o canl tañ klar ahke e huzuruna gelse, tañ kl k etse ve onun onlar n onunde oldu Ğnu soylese, ahke e una inansa or lu unu ode ek duru unda ka l r ve oyle ki i ahke eden u ay p ile ayr l₁ K endi senedini inkar eder ve iyi ki ilerin tañ kl₁ Ğn da geri it i olur.

bitikçi: okur yazar

(1) *Tiyyi lidir yar uçuga, ki bitikçi, uslu, a illi bolgay, da ari bitikläрни küçün ya ı bilgäy, da barça adämilikni igi bilgäy, ki yar unu to ru etkäy . Tiyyi lidir yar uçularga, ki l'ataları bilä tügäl bolgay, da a lu u a illi u sa t bolgay, bolmagay ki töräni a lamıyn, kimsägä eksiklik etkäy.* TB

Yargı n oku u yaz l₁ ak seli iri ol aş ve diñ yaz lar n gucunu iyi il esi ve insan f trañ n iyi il esi gerekir ki do Ğu huku versin. Yargı lar n ya lar n n da ke ale er esi ve akl l₁ dikkatli ol aş gerekir. anunlar nla adan il eden ki seye zarar ver e esi gerekir.

Modern K₁ p ak leh elerinden K₁ arayca ve Ba kurt ada rastlanan u keli e Ğ K₁ araycañ n Lutsk K₁ r ve Trakay diyalektlerinde *bitik*, *biti* i i inde pis o Ğ list, ksiz, ka knigä kitap ektup anla₁ nda kullan l r K₁ owalski 99: 0. Ba kurt ada ise g v (*bitig>bitiv*) de Ğ esiyle *bitiv* i i ine ge en keli e Ğ yaz l₁ elge Ğ uskã anla₁ nda r Ba kTH 3 .

S o n u ç

Er eni har K₁ p ak etinlerinde *töre* keli esinin he anla alañ geni le i Ğ he de yeni te killeri ortaya k l r. Grunif ün etinlerinde *töre*, sadece ahke Ğ anla₁ n verirken *Töre Bitigi* nde te el hukukla ilgili ahke e kanun hukuk hak hukuk oturu Ğ duru a celsē gi i e itli yeni anla lar i er ekte ve *yar u* ile ayr l anla da kullan l akta r. Bu etinlerde yargı anla₁ na gelen *törä+çi*, *Codex Cumanicus* faki *töre+le-* i i inden sonra sozu edilen keli enin ilk te killerinden iri hatta fail anla₁ nda ilk te kilidir diye iliriz.

Modern K₁ p ak leh elerinden K₁ araycañ n K₁ r Ğ Lutsk ve özellikle Trakay diyalektlerinde *töre* ve *törä+çi*, Er eni har i K₁ p ak etinlerindeki anla₁ n kuru aş akl₁ ndan dikkate de Ğr.

K₁ p ak sahaş nda sadece *Codex* ve *Gülistan* da ge en *yar u* *Töre Bitigi* nde ahke e Ğ hukuk kanun hukuk anla₁ nda kullan l akta *yar u* te kili Ğ

yargı hakî hakeâm anlarında kullanılan kelimelerle birlikte Allahın şâfi olarak dini terimolojiye de girer.

Tarihi lehcelerde yazı dokümanı, katipler ve yazıcı katipler anlarında yaygın olarak geçen *bitig* ve *bitigçi*, Ermeni harflerle yazılan eserlerinde son sesteki unluğun tonsuzlaşmasıyla *bitik* eklinde yazılan kitap, defter, kağıt, vesika, elgâh anlarında kullanılmaktadır. Yine ilk kez uşetinlerde *bitikçi*, katiplersekreteler ile birlikte okuyazarlık görevi anında ifade etmektedir.

Töre Bitigi, Türk hukuk terimleri açısından oldukça zengin bir hazinedir. Diğer terimlerden bazıları şunlardır: *yük* kefalet, *yükçi* kefaletçi, *keş* tutanak, rehin, *öğütlü* cezalandırılmak, *könü bol*-, *könül* -eraat etmek, *sa lama* emanet, *ülü* payhissesi, *igilik* irade, *yala* iftirâ, *yazuk* günah, *su* -*ram* tanıklık, *borç* oruç, *borç eyâsi* oruç v. Ayrıca Arap kaynaklı terimlerin kullanıldığı dikkat ekidir. *Curum* para cezası anlamında *ceza* eden cezası anlamında dır. Ermeni harflerle yazılan Türk esiriyle yazılan hukuk şetinlerinin ve özellikle *Töre Bitigi* nin dil ve hukuk tarihi açısından önemli bir kaynak oldu ğunu söyleye iliriz.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- AB=CHIRLI, Nadejda. *Algı Bitigi, Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book)*, Haarlem, Netherlands: SOTA Turkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi.
- Alt.=Altay Türk esiri
- ARAT, Rahmeti. *Uygurca Yazılar Arasında*, İstanbul: İstanbul Devlet Baş evi, 3-8.
- . *Eski Türk Hukuk Esikaları*. *Journal de la Socete Finno-Ougrienne*, 61.
- . *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- . *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Baş evi.
- ARSAL, Sadık Maksud. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul.
- ATALAY, Besi. *Dîvanü Lûgat-it-Türk Dîvanü Lûgat-it-Türk I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ba k.=Ba kurt Türk esiri
- Ba kTH = A. G. Biiiev Red. *Ba kurt T l n Hüzl g*. I-II. Maskav: Russkiy yazık.
- CAFEROGLU, Ahmet. *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İş lahları*. *Türkiyat Mecmuası*, C. I. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 43.

- ۹۵۹ Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CC=GR NBECHK . ۹۴ Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- a ۶= a ۶stay Türkçesi
- DK=TRYJARK I Edward ۹۵۹-۹۶۰ Dictionnaire Arméno-Kiptchak, d'après trois manuscrits des collections Viennoises, Tome I Fas. I I arszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe.
- DENY Jean ۹۶۰ L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613), Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DPY=GRUNIN I. I. ۹۶۰ Dokumenti na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebniye akti kamenets-podol'skoy armyanskoy ob çini) Transkripsiya i perevod i predisloviye i vvedeniye i grafiçeskiy i glossariy T. I. Grunina i Podredaktsiye E. I. Sevortyana i Statya Ya. R. Davidiya Moskva.
- DS=dopolnitelnaya stat'ya
- DTS=NADELYAE I. M. Red. ۹۶۹ Drevnetyurkskiy slovar', Leningrad: Izdatel'stvo nauka.
- EDPT=CLAUSON I Sir Gerard ۹۶۹ An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford: Clarendon Press.
- ESTY=SEORTYAN I. E. ۹۶۹-۹۷۰ Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov I-III, Moskva: Izdatel'stvo nauka.
- ET= Eski Türkçe
- Far= Farsça
- GAK AETS Aleksandr ۹۷۰a Töre Bitigi, Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualnyy kodeks, L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594, Alınış: De t K p ak Baur.
- ۹۷۰ Kıpçakskoe pismennoe nasledie, T II, Kıpçakskiy slovar' Alınış: De t K p ak.
- GTK ARAMANLIOGLU Ali F. ۹۷۰ Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- IM=TOPARLI Reçep ۹۷۰ r adü'l-Mülûk Ve's-Selâtin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- INAN A dulkadir ۹۷۰ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine TDAY Belleten, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları ۹-۹.
- K K arayanç K r diyalekti.
- K AFESOGLU İsmail ۹۷۰ Türk Millî Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- K I=CAFEROGLU Ahmet ۹۷۰ Abû Hayyan, Kitâb al-drâk li-lisân al-âtrâk, İstanbul: Evkaf Matbaası.

- KK =TOPARLI Recept 999 □ *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: Turk DiK uru u Yay nlar .
- K O ALK I □ Tadeusz 99 □ *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, arszawa - K rakow: Nak ade Polskiej Akade j U ejf/tnosç .
- K r TRL=ASANO □ A. □ GAK A ETS □ A.N. 1 Red. 99 □ *Krimskotatarsko-russkiy slovar* K iev: Radyans ka kola.
- K RPS=BAK K O □ N.A. Red. 94 □ *Karaimsko-russkiy-pol'skiy slovar'* □ Moskva: Izdatel'stvo russkiy yaz K .
- K S=TOPARLI Recept 00 □ *Kıpçak Türkçesi Sözlü ü*, Ankara: Turk DiK uru u Yay nlar .
- K TTS=ABDULDAYE □ E. □ ISAYE □ D. 94 □ *Kırgız Tilinin Tü ündürmö Sözdüğü*, Frunze: Mektep .
- K zk. K azak Turk esi
- K zkTS= BOLGANBAYE □ Aset Red. 999 □ *Kazak Tilinin Sözdigi*, Al at : Dayk Press aspış .
- LK araycañ n Lutsk diyalekti
- M=TK IN □ inasi 9 □ *Uygurca Metinler II Maytırsimit*, Ankara: Atatürk Univ. Yay nlar .
- Mo &=Mo & lca
- MTS=LESSING Ferdinand D. 00 □ *Mo olca-Türkçe Sözlük* ev.: Gunay K araa & □ Ankara: Turk DiK uru u Yay nlar .
- Os .=Os anı Turk esi
- OT=TK IN □ Talat 99 □ *Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- PED=STEINGASS □ F. 9 □ *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du L an.
- SA= ERBITK IY □ . 99 □ *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*, K azan □
- SCHUTZ □ E. 9 □ Ar end K pchak Te ts Fro Lvov A.D. □ □ *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XV*, 9 99.
- 99 □ *Armeno-Turcica Selected Studies*. Indiana University Uralic and Altaic Series □ . □ 4. Bloomington Indiana: Indiana University □ Research Institute for Inner Asien Studies.
- or.= or Turk esi
- TK araycañ n Trakay diyalekti
- TB □ K = *Töre Bitigi, Pretsessualny kodeks*.
- TEL=REDHOUSE □ Sir Ja es . Ed. 00 □ *Turkish and English Lexicon*, Istanbul: a & Yay nlar .

- TENI E R. □ 96 □ Hozyaystvenñ ye zapisi na drevneuygursko yaz kē □
Issledovaniya po grammatika i leksike tyurkskih yazıkov, Ta kent.
- TMEN=DOERFER □ Gerhard 96 □ *Türkische und Mongolische Elemente im
Neupersischen* □ Band II □ ies aden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- TUGU E A □ L. Yu. 9 □ Dva uygurskih doku enta iz rukopisnogo so raniya
leningradskogo otdeleniya instituta vostokovedeniya akade ii nauk SSSR □
Sovetskaya tyurkologiya, No. 4 □ 9 - 0 .
- TZ=ATALAY □ Besi 94 □ *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye* □ İstan ul: Turk
Dik uru u Yay nlar .
- USp=RADLOFF □ ilhel 9 □ *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach
de Tode des erfasser it Ergänzungen von S. Malov herausgege en □
Leningrad.
- E T=RASANEN □ M. 969 □ *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der
Türksprachen*, Helsinki: Suo alais Ugrilainen Seura.
- TD=RADLOFF □ ilhel 888-90 □ *Versuch eines Wörterbuches der Türk-
Dialecte*, T. I □ St.Peter urg.
- YAMADA □ No uo 993 □ *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, Herausgege en von J.
Oda □ P. Zie e □ Band Te t and □ Osaka University press.